International Journal of Sanskrit Research 2018; 4(4): 18-19

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2018; 4(4): 18-19
© 2018 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 06-05-2018
Accepted: 07-06-2018

Shanto Sarkar
Guest Lecturer, Dept. of Sanskrit, Falakata College, West Bengal India

Correspondence
Shanto Sarkar
Guest Lecturer, Dept. of Sanskrit, Falakata College, West Bengal India

मृच्छकटिकम् प्रकरणे गणिकानां वंचना तथा दानमहिमा

Shanto Sarkar

प्रस्तावना

गणिका शब्दस्य व्युत्पत्तिः गण + ष्णिक् + आप् = गणिका (स्त्रीलिङ्गे) । गणिका शब्दस्य समार्थक – शब्द – समूहः यथा – वेश्या, हस्तिनी, यूथिकापुष्पम्, प्रभृतयः । गण + एरू = गणेरू शब्दस्य अर्थः वेश्या, गणेरू – कै + क + टाप् = गणेरूका शब्दस्य अर्थः कुट्टनी, वारवणिता, वाराङ्गना ।

गणिका शब्दस्य पूर्वरूपं प्राप्स्यामि भरतस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्याये । अप्सरसां सृष्टेः प्रयोजनं भरतमुनिप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्याये चर्चितस्य कैशिकी वृत्ति – निरूपण – प्रसङ्गात् समुद्भतोऽस्ति ।

भारती–साक्त्वती – आरभटीवृत्तीनां प्रयोगस्य ब्रह्मणे सूचनानन्तरं तदुपदेशेन कैशिकीवृत्त्याः प्रयोगविषये यासां सामग्रीणामपेक्षाऽभूत्तस्याः नृत्तादिसमाचरणाये स्त्रीसमूहस्यापि आवश्यकता विद्यते, तत्पूरणायाप्सरसां सृष्टिः विधात्रा करोति । तद्यथा –

> ततोऽसृजन् महातेजा मनसाऽप्सरसो विभुः ।
> नाट्यालङ्कारचतुराः प्रादान् मह्यं प्रयोगतः ।।

अथति् ततः महातेजा विभुः मनसा अप्सरसः असृजत्, ताः नाट्यालंकारचतुराः प्रयोगतः मह्यं प्रादात् ।

> तदाप्रभृति नाट्यप्रयोगेष्वप्सरसः प्रयुत्ता अभवन् ।
> एतदेवाप्सरसां सृष्टेः प्रयोजनम् ।
> अप्सरसां तासां नामानि –
> मजुंकेशीं सुकेशीं च मिश्रकेशीः सुलोचनाम् ।
> सोदामिनीं देवदत्तां देवसेनां मनोरमाम् ।।
> सुदतीं सुन्दरीं चैव विदग्धां विवुधां तथा ।
> सुमालां सन्ततिं चैव सुनन्दां सुमुखीं तथा ।।
> मागधीमर्जुनीं चैव सरलां केरलां धृतिम् ।
> नन्दां सुपुष्कलां चैव कलभां चैव मे ददौ ।।

उपरोक्ताः चर्तुविंशतिसङ्ख्यका अप्सरसः मुनये भरताय नाट्यविद्या प्रवर्तको ब्रह्मा ददाविति ।

धनंजयस्य दशरूपके प्रकरणस्य नायिका प्रसङ्गे – गणिका तथा वेश्या कन्यायाः वर्णना अस्ति । विश्वनाथ–कविराजः महोदयेन साहित्य – दर्पणस्य षष्टपरिच्छेदे तदैव नायिकायाः वर्णना प्रदत्तवान्।

> ''नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्'' ।

शुद्रकः विरचितः मुच्छकटिकम् इति प्रकरणस्य प्रथमाङ्के वेश्यापल्लयाः कन्या वसन्तसेना प्रसङगे राजश्यालकः शकारः उक्तम् – धनापहारि, चौर्यगणस्य, कामनारिनी, कुलकलङ्किणी, मत्सभक्षिका, क्षुद्रनासिका, नर्त्तकी, अनायत्ता, कामदेवस्य लीलाभूमि, सुकेशधारिणी, वेश्याकुलकामिनी, वेश्यापल्ल्या–वासिनी च दश स्तुतयः अकरोत् ।

मृच्छकटिके वर्णितः विटस्य उक्तिर्माध्यमेन सुस्पष्टं यत् – वेश्यानां विक्रीतद्रव्यः धनलभ्येन च एव दिनयापनं अकरोत् । कः प्रियः कः अप्रियः तदैव विवेचना वेश्या रमणीनां न आसीत् । तासां रमणीनां सर्वेषामेव समभावे स्नेहं प्रदर्शनं अत्यावश्यकम् आसीत् ।

मृच्छकटिकम् प्रकरणस्य प्रथमांके विटस्य स्वस्य उक्तिर्माध्यमेन स्पष्टं यत् – वसन्तसेना वेश्या कन्या भूत्वापि कदापि असत् जनस्य सेवां न कर्तुमिच्छति । वसन्तसेना केवलं सत् ब्रह्मण – चारूदत्तं प्रति आकृष्टा आसीत् ।

मृच्दकटिकस्य चतुर्थाङ्के वसन्तसेनायाः उक्तिर्माध्यमेन स्पष्टं यत् – वेश्या रमण्य नाना सदसज्जनेन सह अलीक – चाटुकारे पारदर्शिणी आसन् ।

कविदण्डिना विरचितः दशकुमारचरितस्य मध्ये वारवनितानां स्वजात्याः कर्त्तव्य–कम–वर्णना माध्यमेन नृत्यगीतं, वचनकौशलं, क्रीडाकौशलं, शब्द–विद्या, दूतकला, साजसज्जा विद्या प्रभृतयः गुप्त – छला –कौशलादि विद्या–दक्षतायाः पूर्णपरिचयं प्राप्सामः ।

मृच्छकटिकस्य चतुर्थाङ्के वर्णितोऽस्ति वेशया रमणी अर्थोपार्जने हास्य–क्रन्दनं, विश्वासोत्पादने कृत्तिम–भावप्रदर्शनं, वेश्या रमण्यः सदा सागरः तरङ्गेव, वेश्या रमण्यः कदापि विशुद्धः न भवन्ति । परन्तु वेश्या कन्या वसन्तसेना एका भिन्न–चरित्रा । सा कदापि स्वेच्छा विरूध्यकर्माणि न करोति । तस्याः स्वधर्मः लंघनं तथा मात्रादों लङ्घनं, राजश्यालकस्य कर्णीरथः ग्रहणं, दश – सहस्र–मूल्यस्य अलकांर – लङ्घनं माध्यमेन स्वस्य स्वातन्त्रयता प्रयोग–क्षमता लक्ष्यते ।

मृच्छकटिकस्य प्रकरणस्य चतुर्थाङ्के वसन्तसेनायाः गृहस्य अष्टप्रकोष्टयुक्त – गृहवर्णना – माध्यमेन गणिकानां अर्थवृद्धिः, नाना काम – कलापानि विद्यायाः ज्ञानं लक्ष्यते ।

अष्टमाङ्कें वसन्तसेना राजशाकारस्य प्रणयवार्त्ता लङ्घनार्थे कण्टावरोधं माध्यमेन स्पष्टं यत् यदि काऽपि गणिका प्रणय–निवेदनं प्रत्याख्यानं करोति चेत् तस्याः मृत्युरपि अनिवार्यमासीत् ।

मृच्छकटिकस्य गणिकानां समाजे वौद्ध–धर्मोपसनापि आसीत् । मृच्छकटिके प्रकरणे चतुर्थाङ्के वेश्या, दासी महनिकायाः प्राप्तः 'वधूः' शब्दः गणिकानां मध्यो अतिदुर्लभः आसीत् । अष्टमाङ्के तथा वहवः स्थानेषु गणिकानां दास्याः पुत्रि ! सम्बोधनं अतीव वचंनायाः दृश्यम्। मृच्छकटिकं प्रकरणे गणिकानां मध्ये मातृस्नेहमयी दृश्यं अतीव जगत् कल्याणकरम् ।

मानवानां धर्मकार्यार्थे यादृशाः उपदेशाः ऋषयः प्रदत्तवन्तः तेषां मध्ये दानम् हि प्रधानः । 'दानम्' शब्दस्य व्युत्पत्तिः (दा+ल्युट् = दानम् (क्लीवलिङ्गे) । यस्य अर्थः – वितरणम् । दान – कर्मे मुख्यरूपे चतस्त्रः तत्वानि प्राधान्यानि यथा – दाता, प्रति ग्रहीता, प्रदेयवस्तुः फलंच । एतेषां दानकर्मस्य महिमा विशेषः । धर्मशास्त्रकारः मनुना उक्तम् – कृतयुगे (सत्ययुगे) तपः, द्वापरयुगे ज्ञानम्, कलियुगे दानम्, एवं धार्मिकः जीवन–यापनम् ।

"तपः परं कृतयुगे त्रेतायां जानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ।"

मृच्छकटिकम् प्रकरणे, भारतीय साहित्ये तथा विश्वसाहित्ये दातमहिमा अतीव उज्ज्वला । शूद्रकेन रचितः मृच्छकटिकम् प्रकरणे गणिका तथा वेश्याकन्या वसन्तसेनया दूतक्रीडया पराजितः संवाहकस्य दशमोहरस्य ऋणं कौशलेन स्वहस्त–वलयं प्रदानं कृत्वा संवाहकं मोचयति । एतादृशं कार्यं अवश्यमेव गणिकया तथा गणिका वसन्तसेनायाः दानमहिमा । मृचकटिकस्य चतुर्थाङ्कात् ज्ञातुं शक्नुमः यत् गण्किा कन्या वसन्तसेनायाः दासी मदनिकां प्रति शर्विलकस्य एकाग्रानुरागं ज्ञात्वा शर्निलकस्य हस्ते मदनिकाम् अर्पयति ।

मृच्छकटिकम् प्रक्रणे वसन्तसेनया क्रन्दनरतः चारूदत्तस्य पुत्रः रोहसेनस्य क्रन्दनदुरीकरणार्थं मृत्तिका–निर्मित–शकटस्य उपरि मातृस्नेहवशतः (दयावशतः) तस्याः सर्वालङ्कार – भूषणानि स्थापितवती । पतादृशी दानमहिमा तथा मातृस्नेहमयी दुश्यम् अवश्यमेव प्रशंसितम् ।

सन्दर्भ–सूची

1. Sanskrit Bengali Dictionary. Sri Ashok Kumar Banerjee, Balaram Publication, Kolkata, 6, 165.
2. Bharat Natyashastra. Dr. Suresh Chandra Bandopadhyay & Dr. Chanda Chakraborty, Nabapatra Publication, Kolkata. I(73):7-8.
3. UGC. Sanskrit, Priyanka Tiwary, Arihant Publicationm, 419.
4. Mricchakatika by Satya Ranjan Bandapadhyay, Sades Publication Kolkata, 6, 23, 36, 90,128, 139 & 270.
5. Sahitya Darpana. Prof. Uday Bandapadhyay, Sanskrit Book Depo, Kolkata, 6:137.
6. Manusamhita. Suresh Chandra Bandapadhyay, Ananda Publication, Kolkata, 14:52.